

6-mavzu: XIX asrning 2-yarmi - XX asrning 1-choragida Turkiston O'lkasida tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar.

Mashg'ulot rejasi:

1. XIX asrning 2-yarmida Turkistonda maktablar tizimi.
2. Chor Rossiyasining ta'lim siyosati. Turkistonda maktablar tizimi. V.P.Nalivkinning ta'lim rivojidagi xizmati.
3. Turkistonda rus maktablarining ochilishi.
4. Yerlik aholi uchun rus-tuzum maktablarining tashkil etilishi. 6. Turkistonda jadidchilik harakati.
5. Yangi usul maktablarining ochilishi. Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar Qori, Abdulla Avloniy, Abduqodir Shakuriylarning yangi usul maktablarini tashkil etishdagi ma'rifatparvarlik xizmatlari.

Adabiyotlar:

1. Хошимов К., Нишонов С., Иномова М., Хасанов Р. Педагогика тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1996.
2. Hoshimov K., Nishonova S. Pedagogika tarixi. – T.: O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2005.
3. Xasanboyev J, To'raqulov X., Xaydarov M., Hasanboyeva O. Pedagogika fanidan izohli lug'at. – T.: Fan va texnologiya, 2008.
4. Niyozov G'., Axmedova M. Pedagogika tarixidan seminar mashg'ulotlari. – T.: NOSHIR, 2011.
5. Нишонов С. Комил инсон тарбияси. – Т.: Истиклол, 2003.
6. Ма'naviyat yulduzlari (Markaziy Osiyolik mashhur siymolar, allomalar, adiblar). – T.: A.Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1999.

XIX asrning 2-yarmida Turkistonda maktablar tizimi

O'lkani Rossiya imperiyasi bosib olgandan so'ng 1870 yillarda qizlar talimi bo'yicha bazi malumotlar mavjud. Turkistonda shahar va qisman qishloqlarda qizlar uchun boshlang'ich maktablar ham mavjud bo'lgan. Qishloq joylarda qizlar maktabi juda kam hollarda uchralardi. Bazi hududlarda 100 ta maktabga bitta qizlar maktabi ham to'g'ri kelmas edi. Biroq bazi shaharlarda qizlar maktablarining soni o'g'il bolalar maktablarining chorak qismiga teng kelgan. Toshkent rus qo'shinlari tomonidan egallangan paytda shaharning bazi qismlarida qizlar maktablari va o'quvchilari soni o'g'il bolalar maktablarining 1/2 qismiga to'g'ri kelgan va ularda o'quvchilar soni nisbatan kam bo'lgan.

Mustamlakachilik tizimini o'rnatilishi va o'lkada rus aholisi soni o'sib borishi bilan rus tilida so'zlashuvchi aholi qizlarini talimiga bo'lgan ehtiyoj o'sib bordi. Qizlar uchun gimnaziya, Mariin bilim yurtlari kabi talim muassasalarini tashkil etildi va mazkur maskanlarda mahalliy aholi vakillarini talim olishlariga imkon berilishi kam miqdorda bo'lsada, qizlar talimiga ijobiy ta'sir o'tkazdi. XIX asr 70 yillarida Toshkent va Chimkentda qizlar uchun bo'lim hamda hunarmandchilik sinflari, Kazalinskda qizlar uchun yakshanba sinflari bo'lgan boshlang'ich bilim yurtlari tashkil etildi. Ushbu bilim yurtlarining barchasi muayyan rejalarsiz, asosan, o'lkadagi rus aholisining talim olishga bo'lgan ehtiyojini qondirish maqsadida tashkil etilgan edi.

1866 yili Toshkent shahrida ixtiyoriy ehsonlar hisobidan Juykova xususiy maktabi tashkil etilib, bu maktab 1867 yili g'aznadan "Toshkentdagi rus aholining quyi tabaqasi vakillarini ta'limga bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun katta bo'lmagan mablag' bilan taminlandi. O'sha yili

maktabda 11 ta qiz va 7 ta o'g'il bolalarga ibodat qilish, tarix, sanoq, arifmetkaning birinchi amallari, yozuv, qo'l hunarlari o'rgatlib, mart oyiga kelib maktabda o'quvchilar soni 15 ta qiz va 18 ta o'g'il bolagayetgan. 1869 yili Toshkentda Turkiston o'lkasi "badavlat xonadon bolalari"ni gimnaziylarning 4-sinfiga tayyorlovchi Paxert xonimning xususiy maktabi tashkil etlgan. 1871 yili esa Toshkentda ham o'g'il, ham qiz bolalar uchun uch sinfli hunarmandchilik sinflari bo'lgan xalq maktabi tashkil etldi. Xullas, maktablar rus aholisi uchun imtyozga ega bo'lgan va qaram tabaqalarga ajratilgan holda aniq tamoyillar asosida tashkil etlgan. 1876 yili Turkiston o'lkasida 25 ta boshlang'ich maktab bo'lib, ularda 1074 ta qiz va o'g'il, asosan, rus aholisi farzandlari talim olishardi. Bu maktablar asosan qiz va o'g'il bolalarni din, o'qish, ruscha yozish, arifmetka asoslariga o'rgatuvchi boshlang'ich maktablar bo'lib, u erda qizlar qo'l hunarlariga, bazilarida esa o'g'il bolalar duradgorlik, chilangarlik, etkdo'zlik va boshqa hunarlarga o'rgatlgan.

Dastlabki paytlarda rus gubernatorlari Turkistondagi diniy maktablarning o'qitish tizimiga aralashmaslik siyosatini tutishdi, chunki ular aholini tobelikda saqlashda musulmon maktablarining tasir doirasi juda katta ekanligini anglab yetishgan edi. Shuning uchun mahalliy aholini har tomonlama qanoatlantradiyan yangi tipdagi o'quv muassasalari ochish va ulardan o'z manfaatlari yo'lida foydalanish chor hukumatning asosiy maqsadiga aylandi. SHu munosabat bilan 1870 yili general - gubernator Bordovskiy rahbarligidagi maxsus komissiya tuzilib, u Turkiston o'lkasidagi talim-tarbiya muassasalarining ahvoli va o'qitish mazmunini o'zgartirish borasida ish boshlab yubordi. Komissiya quyidagi o'quv muassasalarini tuzish lozim deb topdi:

- a) Toshkentda umumiy asoslarga ko'ra mahalliy millat bolalari o'qiy oladigan erkaklar gimnaziyasini ochish;
- b) mahalliy tlda o'qitladigan uch yillik o'qituvchilar seminariyasi tuzish;
- c) seminariya qoshida boshlang'ich maktab ochish;
- d) rus, o'zbek va qozoq bolalarining o'qishi uchun kasb - hunar sinflari mavjud bo'lgan to'rt yillik umumiy talim uezd va xalq maktablari ochish.

Bu loyiha qisman o'zgartrilgan holda 1875 yilda tasdiq etldi va shu yilning o'zidayoq bunday tpdagi o'quv muassasalari o'lkaning bazi joylarida o'z faoliyatlarini boshladi. Albatta bunga qadar ham ruslar o'zlarining bolalari uchun maktablar tashkil qilib, Rusiyadagi o'qitish tizimini Turkistonda qo'llay boshlagan edi. Jumladan, bunday maktablar 1866 yil Toshkentda, 1870 yil Samarqandda ochiladi.

XIX asrning 70-yillaridan Turkiston o'lkasida yashovchi rus aholi hamda mahalliy aholi vakillari ham boshlang'ich talimdan so'ng gimnaziylarda o'rta talimni davom ettirishlari mumkin edi. CHunki, shu davrdan gimnaziylar tashkil etla boshlangan. O'g'il va qiz bolalar gimnaziylari faoliyatning dastlabki yillarida o'quvchilar soni kam bo'lgan. Lekin, vaqt o'tshi bilan o'quvchilar soni ko'paydi. 1886 yilda Toshkent o'g'il va qiz bolalar gimnaziylarida o'quvchilarning umumiy soni 585 ta, 1893 yili 716 ta bo'lgan. 1900 yilda Samarqand o'g'il va qiz bolalar gimnaziylarida o'quvchilar soni 274 ta, 1910 yilda 820 taga etgan. 1902 yilda Ashxobod o'g'il va qiz bolalar gimnaziylarida o'quvchilar soni 724 ta bo'lsa, 1910 yilda 1226 taga etdi. Bunga bir qator omillar sabab bo'lgan: birinchidan, XIX asr 90-yillarida o'lkaga ko'plab rus dehqonlarining ko'chib kelishi natijasida rus tlda so'zlashuvchi aholi sonining o'sishi; ikkinchidan, rus aholisining demografik o'sishi natijasida maktab yoshidagi bolalarning sonini ko'payishi; uchinchidan boshlang'ich rus va rus-tuzem maktablarini tugatgan kam sonli mahalliy aholi bolalari orasidan ham o'rta rustalim muassasalarida o'qishni istovchilar sonining biroz bo'lsa-da, ko'payishidir. 1904 yili Samarqand qizlar gimnaziyasi Abramov bulvarida qad ko'targan yangi binoga ko'chirilgan. Bino qurilishiga sarflangan 142182,10 rubldan 100000 rubli Samarqand viloyatining mablag'laridan qoplangan. Bu vaqtga kelib Ashxobod qizlar

gimnaziyasi barcha sanitariya va gigiena talablariga javob beruvchi keng binoda joylashgan edi. Unda kutubxona, oshxona, musiqa xonasi, direktor va boshqa nazoratchilar hamda xizmatchilar uchun maxsus xonalar, fizika xonasi, rassomchilik xonasi, majlislar zali va hatto ibodat xonalari mavjud edi. Xohlovchilarning kamligi tufayli yotoqxona tashkil etlmagan. Statistika ma'lumotlariga ko'ra, Turkistondagi aksariyat o'g'il bolalar gimnaziyalarida o'quvchilar soni qizlar gimnaziyalaridagiga nisbatan kam bo'lgan. Masalan, 1910 yili Toshkentdagi o'g'il bolalar gimnaziyasida 490 ta o'quvchi bo'lgan bo'lsa, qizlar gimnaziyasida ularning soni 690 ta; Skobelev o'g'il bolalar gimnaziyasida 300 ta, qizlar gimnaziyasida 370 ta; Samarqand o'g'il bolalar gimnaziyasida 337 ta, qizlar gimnaziyasida 483 ta; Ashxobod qizlar gimnaziyasida o'g'il bolalar gimnaziyasiga nisbatan 6 ta o'quvchi ko'p bo'lgan. Bu holatni o'lka bo'ylab qizlar uchun professional kurslardan va gimnaziyalardan tashqari boshqa o'rta talim muassasalari mavjud emasligi bilan asoslashimiz mumkin. Mavjud qishloq xo'jalik, temir yo'l, harbiy sohalarga mutaxassislarni tayyorlashga ixtisoslashtirilgan o'rta talim muassasalarida qizlar o'qitilmagan. Shu jumladan, o'qituvchilar seminariyasida ham shunday edi. Qizlar gimnaziyalari etarli darajada o'quv-metodik vositalar bilan taminlangan edi. Masalan, Toshkent qizlar gimnaziyasi 1908/09 o'quv yilida fundamental kutubxonada 9508 tom, o'quv kutubxonasida 4288 tom adabiyotlar; fizika kabinetda 820 ta asbob va uskunalarga ega bo'lgan. Gimnaziyada geografiya, tarix va boshqa fanlar bo'yicha qo'llanmalar ham mavjud edi. Skobelev qizlar gimnaziyasining fundamental kutubxonasida 3758 tom, o'quv kutubxonasida 3083 tom adabiyot bo'lgan bo'lsa, fizika kabinetda 330 uskuna, boshqa fanlar bo'yicha 1484 nomdagi qo'llanmalarga ega edi. 1907 yili Ashxobod qizlar gimnaziyasining fizika kabinetda 516,90 rubllik 178 ta uskuna bo'lsa, tabiatshunoslik kabinetida 226 ta buyum bo'lgan.

O'quvchi qizlarning o'zlashtirishlari yaxshi emasdi. 1905/06 o'quv yilida Toshkent qizlar gimnaziyasida 11,1%, 1906/07 o'quv yilida 16% o'zlashtirishi past o'quvchi qizlar bo'lgan. II sinfda 30 ta o'quvchi o'zlashtirishi qoniqarsiz bo'lib, ular deyarli 33% ni tashkil etgan. Mustamlakachilikning so'nggi yillarida o'lkaning uezd shaharlarida ham qizlar uchun o'rta talim muassasalari tashkil etla boshlandi, Andijon va Qo'qonda ikkitadan o'g'il bolalar va qizlar gimnaziyasi, Namanganda qizlar uchun gimnaziyalar faoliyat yuritdilar. Toshkent va Skobelev shaharlarida o'quvchilar sonining ko'pligi tufayli davlat hisobidan ikkinchi qizlar gimnaziyalari tashkil etlgan. Toshkentda qizlar uchun ikkita O.M.Mixaylovskaya (1905) va L.F.Gorizdrolarning xususiy gimnaziyalari faoliyat yuritardi. Chimkentda ham xususiy qizlar gimnaziyasi mavjud edi. Ba'zi shaharlarda o'g'il bolalar gimnaziyalaridan oldin qizlar gimnaziyalarining tashkil etlishiga ota-onalar qizlarini uzoqqa o'qishga yubormay o'z shaharlarida o'qitishni xohlashlari va joylarda qizlar gimnaziyasiga bo'lgan talabning yuqoriligi sabab bo'lgan.

Turkistonda tijorat sohasida ham ikkita talim muassasasi tashkil etlgan bo'lib, ularda o'g'il bolalar va qizlar birga o'qitilardi. 1908/09 o'quv yili Toshkent tijorat bilim yurtida 120 o'g'il bola va 48 ta qiz bola ta'lim olgan. Bu muassasada umumiy fanlardan tashqari o'zbek tili, ipakchilik, bog'dorchilik, tomorqachilik va boshqa shu kabi fanlar o'qitilgan. O'quvchilar orasida 16 ta mahalliy aholi vakillari ham bo'lgan. Qizlar uchun kadet korpusiga parallel ravishda Toshkentda yopiq shakldagi o'rta maktab – "qizlar instituti"ni tashkil etish loyihalashtirildi. Bu masala matbuotda ham muhokama qilingan. 1898 yili general-gubernator S.M.Duxovskoy Toshkent shahrida qizlar institutni tashkil etish to'g'risidagi tashabbusni ilgari surdi. Mazkur institut "o'sib kelayotgan ayollar avlodi" uchun tashkil etilishi ko'zda tutildi, mazkur institut ochilishi haqida 1911 yili Toshkent gazetalarida yana chiqishlar uyushtirildi. Turkiston o'lkasida qizlar institutni tashkil etish bo'yicha tashabbusni qayta ilgari surgan A.V.Samsonov fikrini maqullagan imperator devonxonasi boshqaruvchisi Golitsyn mazkur muassasa mahalliy manba

lar hisobidan moliyalashtirilishi kerakligini takidlagan. General-gubernator mamuriyat mablag' yig'ish maqsadida mazkur tadbir bo'yicha Turkiston shaharlarida muhokama tashkil etdi. Farg'ona va Kaspiyort viloyat shaharlari mahalliy aholi qizlari bu institutda o'qiy olmasliklarini takidlab, loyihani moliyalashtirishni rad etganlar.

Yevropalik qizlar uchun kasbiy talim masalasi o'lka matbuotida 1888 yildayoq ko'tarilgan edi. 20 yildan so'ng 1908 yil oktyabrda Toshkentda A.M.Malinovskaya-Simonovaning birinchi hususiy kasbiy texnik qizlar maktabi tashkil etildi. Bu maktab keyinchalik professional sinflari bo'lgan qizlar progimnaziyasiga aylantirilib, Xalq maorifi vazirligining progimnaziyasi huquqini qo'lga kiritdi. A.M.Malinovskaya talim muassasasi har yili o'quvchilar tomonidan yil davomida tayyorlangan bitruvchilar ishlarini ko'rgazmasini tashkil etgan va ularning buyumlari (kuylaklar, shlyapalar, gullar, tukuvchilik buyumlari va boshqalar) nafisligi bilan ajralib turgan. U erda o'quvchilar tez yordam usullarini o'rganishgan va maktabda tibbiy markaz faoliyat yuritgan. 1916 yili maktab huzurida rejalashtirilayotgan pedagogik tayyorlov bazasi sifatida 5 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan bolalar uchun bolalar bog'chasi tashkil etilgan edi.

Chor Rossiyasining ta'lim siyosati. Turkistonda maktablar tizimi. V.P.Nalivkinning ta'lim rivojidagi xizmati.

Yerli xalqning aksariy qismi, ba'zi rusparast boy-zodagonlarni hisobga olmaganda, o'z bolalarini rus-tuzem maktablariga berishning oqibatlaridan cho'chir edi. Bu maktablarda birinchi navbatda pravoslav mahzabinig asoslari, rus tili, podshoni ulug'lovchi madhiyalar o'rgatilgani uchun mahalliy xalq bu ochiqdan-ochiq dinbuzarlikdan qochib o'z farzandlarini rus-tuzem maktablariga bermasdi. Buni o'z vaqtida Sirdaryo viloyatidagi rus maktablarini taftish etgan chor amaldori N.K. Smirnov ham qayd etgan edi. U ruslashtirishga yo'naltirilgan ta'lim siyosatining muvaffaqiyatsizligi sabablarini quyidagicha izohlaydi va yozadi:

- erli aholining shaharlardagi rus maktablarining qabul qilmaganligi sababi ularning dasturlarida musulmoncha savod darslari yo'qligi, darslar bolalar uchun tushunarsiz bo'lgan rus tilida olib borilishi va o'qituvchilarning mahalliy tillarni bilmasligi;

- (rus) bolalariga pravoslav dini asoslarini musulmon bolalar huzurida o'rgatish.

Shuningdek, ruscha xat-savod oddiy turkistonlikka foyda keltirmas edi, chunki o'lkaning musulmon aholisi barcha narsani - xatlar, hisob-kitoblar va boshqa yozishmalarni mahalliy tillarda va arab yozuvida amalga oshirar, musulmoncha xat-savodli kishi bunda, tabiiy, ko'proq yutar edi.

Rus mustamlaka ma'muriyatining ta'lim tizimini ruslashtirish orqali assimilyatsiya siyosati muvaffaqiyatsizlikka uchragani ayon bo'lgach, chor ma'muriyati o'zlarining pirovard maqsadlariga erishishning boshqa usullarini ham qo'llay boshladilar. Masalan, chor ma'muriyati o'zi tarafidan mutlaqo inkor etilgan, vaqflaridan judo qilingan va o'z holiga tashlab qo'yilgan madrasalarda rus tilini o'qitish g'oyasini ko'tarib chiqdi. Davrning taniqli sharqshunos olimi V.V. Grigoryevning maslahatlariga amal qilingan holda barcha yirik madrasalarda rus tilini o'qitish haqida topshiriq berildi. Bu xususda tilga olib o'tilgan olim qayd etgan ediki, "madrasalarning domlari ruschani bilmaydilar, xristian o'qituvchiga esa musulmon o'quv yurtida dars berish "odobdan emas", shu sababli musulmon domlalar va mudarrisarlarni rus tilini mustaqil o'rganishga

majbur qilish kerak”. Bu “genial” fikr keyinchalik hayotga qanday amalga oshirilganligi haqida tarixiy manbalarda biror-bir eslatma uchramaydi, ammo mazkur tashabbusning o’rtaga qo’yilishi mustamlaka ma’muriyaining o’zlarining pirovard maqsadiga erishish uchun hech qanday yo’llardan toymaganligiga yaqqol misoldir.

O’zlari kutmagan holda Turkistonda mutloq o’zgacha, kuchli va yashovchan madaniyatga duch kelib, ruslashtirish va xristianlashtirish rejalari puchga chiqqach, chor ma’muriyati til siyosatida bir muncha o’zgarishlar qilishga majbur bo’ldi. Rus ma’muriyati va mahalliy aholi o’rtasidagi asosiy to’siq til muammosi ekanligini anglab etar edi. O’lka bosib olingan dastlabki davrda xalq bilan muloqot ko’p sonli tatar, qozoq va o’zbek tarjimonlari yordamida olib borilar edi, ammo tarjimonlarning haddan oshishi, o’z qavmi vakillari bilan til biriktirib olishi, o’z xalqi tarafiga o’tib ketishiva xo’jayinlarni aldashga intilishi kabi hollar ma’muriyatni jiddiy tashvishga solardi. Mahalliy tillarni rus chinovniklarining o’zlari bilishi lozimligi ilk general-gubernator K.P. fon Kaufman davridayoq anglab etilgan edi. General-gubernatorning taklifiga ko’ra Toshkentda mahalliy tillar kurslari ochilishi, bu kurslar uchun darslik va lug’atlar tuzishga tanlov e’lon qilinishi lozim edi. Ammo, bu ishlar “mablag’ etishmasligi tufayli” amalga oshmay qoldi.

Fon Kaufmandan keyingi general-gubernatorlardan biri N.O. Rozenbax 1887-yilda maxsus farmoyish qabul qilgan bo’lib, bu hujjatga ko’ra chor amaldorlari, rus-tuzem maktablari o’qituvchilari mahalliy tillarni o’z xizmat vazifalari talab qilgan darajada bilishga majbur edilar. Shu maqsadda joylarda amaldorlar uchun til kurslari tashkil etildi. Ammo bu kurslarning natijasi ko’ngildagiday chiqmadi va ular tez fursatda “tekinga o’qitish, tinglovchilarning ko’pligi hamda darslar hajmining juda ozligi” tufayli o’z faoliyatini to’xtatdilar. Ammo, fikrimizcha, bunday faoliyatsizlik va muvaffaqiyatsizlikning asosiy sababi shovinistik ruhdagi aksar chor amaldorlarida Turkistondagi mahalliy tillarni o’rganish istagining yo’qligi edi. “Zarafshon” (Samarqand) gazetasi 1906-yilgi sonlaridan birida yozgan ediki, “...bizning amaldorlarimiz hamma joyda o’zlari xizmat qilayotgan xalqlarning tili va turmushini bilishni astoydil xohlamaydilar. ...Ular til o’rganish uchun vaqt etishmasligidan shikoyat qiladilar, ammo karta o’ynash va sharobxo’rlik uchun vaqt topa oladilar”.

O’lkaning general-gubernatorlaridan D.I. Subotich davrida mahalliy tillarni mustamlaka amaldorlari tomonidan o’rganilishi o’tkir qilib qo’yilganini qayd etib o’tish kerak. Bu yuqori martabali mansabdorning 1905 yilda Rossiya imperiyasi Maorif ministri Redigerga yozgan maktubida ushbu masala xususida quyidagi fikrlar bayon etilgan: “Qirq yildan beri biz Turkistonni egallab turganimizga qaramay mahalliy ma’muriyatda erli xalqlar tilini biluvchi amaldorlar soni barmoq bilan sanarli darajada oz. Ahvol – halokatlidarajada. Amaldorlar o’zlari boshqarayotgan aholining yoki sud qilayotgan insonlarning tilini bilmay turib qanday ish yuritishlari mumkin? Bu xususda ortiqcha gapirishga hojat yo’q, zarur choralarni ko’rish kerak. Choralar ikkiyoqlama bo’lishi kerak: ham rag’batlantiruvchi, ham jazolovchi choralar, birinchi chorani ko’rish uchun mablag’lar lozim, ikkinchisi esa tekinga tushadi va ishni ulardan boshlash lozim. Ma’muriyatning uezd boshliqlarigacha bo’lgan barcha mansabdorlariga bir yil davomida o’z hududining tilini tarjimonlar ishini tergap turish darajasida o’rganishni shart qilib qo’yish kerak deb o’ylayman. Ikkinchi yilni esa ular o’z bilimlarini takomillashtirishi kerak, bu talab bajarilmaganida ularni xizmat pillapoyalaridan yuqori ko’tarilishini to’xtatish va hatto xizmatga keraksizligi tufayli iste’foga ham chiqarish zarur”. General-gubernatorning o’z salaflari xatosini tuzatishga juda kechikib kirishganini qayd etish kerak. Vladimir Petrovich Nalivkin (1852.15.7, Kaluga - 1918.20.1, Toshkent) — tarixchi, sharqshunos, lingvist va pedagog.

1873-yil artilleriya bilim yurtini tugatgach, Turkistonda xizmat qilgan, Xiva va Qo’qon

yurishlarida qatnashgan. Qisqa muddat Namanganda harbiy boshliqning yordamchisi bo'lib ishlagan. Yerli aholining tili, turmushi va urf-odatlarini yaqindan o'rganish uchun Nanay qishlog'idan er sotib olib, oilasi bilan shu yyerda bir necha yil yashagan. O'zbek, tojik, arab tillarini puxta o'rgangan. Nalivkin Turkiston o'lkasida ochilgan birinchi rus-tuzem maktabining dastlabki o'qituvchilaridan bo'lgan, Toshkent o'qituvchilar seminariyasida mahalliy tillardan dars bergan (1890-yilgacha). 1890—95 yillarda Sirdaryo, Farg'ona va Samarqand gubernatorining yordamchisi bo'lgan. II Davlat dumasining deputatligiga saylangan. 1917-yilda Muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasiga raislik qilgan, mensheviklarni yoklagan. U Turkiston o'lkasining tarixi, etnografiyasi, islom madaniyatiga doir ko'plab asarlar yozgan, o'zbek ("sart"), fors tillari bo'yicha qo'llanmalar yaratgan, "sartcha" (o'zb.) - ruscha, ruscha-"sartcha" (o'zb.), ruscha-forscha lug'atlartuzgan. Akad. V. V. Bartoldning ta'rificha, Nalivkin "ruslar orasida o'zbek tili va turmushini eng yaxshi bilgan" olim edi. Uning xotini M. V. Nalivkina bilan birga yozilgan "Farg'onadagi o'troq aholi ayollarining turmushiga doir ocherklar" hamda "Qo'qon xonligining qisqacha tarixi" asarlari sharqshunos olimlar tomonidan yuqori baholangan. Keyingi asar 1899-yilda Parijda fransuz tilida A.Doizon tarjimasida bosilgan. Bolsheviklar Ta'sis majlisini tarqatib yuborib, zo'ravonlik bilan hokimiyatni bosib olgandan keyin Nalivkin bo'lajak qatag'onlar va vahshiyliklarni oldindan ko'ra olgan. U 1918-yil 20-yanvarda Toshkentda bolsheviklar tuzumiga norozilik sifatida xotinining qabri ustida o'zini otib o'ldirgan.

1879 yilda Toshkentda Turkiston muallimlar seminariyasi ochildi. Bu seminariya maktablari rus boshlang'ich sinflari uchun o'quvchilarga ona tilidan muallimlar tayyorlab berishi lozim edi. XIX asrning 80-yillari o'rtalaridan boshlab seminariya rus-tuzem maktablari uchun ham muallimlar tayyorlashga ham kirishdi. Mahalliy tilni o'rganish majburiy qilib qo'yilganligi Toshkentdagi bu seminariyaning xususiyatlaridan biri bo'ldi. Seminariyada V.P.Nalivkin o'zbek tilida dars bera boshlagan birinchi o'qituvchi bo'ldi. 1887 yilda Nalivkin tuzgan lug'at va grammatika risolasi nashr etildi. Bular tilshunoslik tarixida o'zbek tiliga doir birinchi qo'llanma bo'ldi.

Turkistonda rus maktablarining ochilishi.

O'rta asr musulmon maktablarini isloh qilishdan bosh tortgan chorizm, ruslar o'rnashgan yerlarda ochilgan rus maktablarini Turkistonda maorif sohasida o'z siyosatning quroli qilib olishga harakat qildi (Toshkentda dastlabki rus maktabi 1866 yilda ochilgan edi). Rus maktablariga ruslar bilan birga o'qish uchun mahalliy aholi bolalari ham qabul qilinar edi. Turkistondagi boshlang'ich rus maktablarida hunarga Rossiyaning Evropa qismidagiga qaraganda, ancha ko'proq o'rgatlar edi; bundan maqsad mahalliy aholining bolalarini maktabga ko'proq jalb qilish edi.

Chorizmning Turkistonda ruslashtrishdan iborat maktab tizimi uning Povolje (Volga bo'ylari) uchun maqullangan «Ilminskiy sistemasi»dan farq qilar edi. Qozon pedagogi Ilminskiy Volga bo'yidagi chuvashlar, mariylar va boshqa xalqlar uchun alohida rus va mahalliy aholi maktablari ochgan edi. Bu maktablarda o'qish dastlab bolalarning ona tillarida olib borilar, rus tili esa alohida fan sifatida o'qitlar edi, shu bilan birga, hamma darsliklar xristan (pravoslavie) dinini targ'ib qilish ruhida tuzilgan edi. Bulardan farqli o'laroq, islom dini tasiri kuchli bo'lgan Turkistonning mahalliy aholisi o'rtasida xristanlar missionerligiga ruxsat etlmas edi; buning ustga rus maktablarida musulmon dinini o'qitish ham man etilgan edi; rus maktablariga o'qishga kirgan yerli aholi bolalari dastlabki kundanoq rus tilida o'qitlar edi.

Turkistonda dastlabki rus o'rta o'quv yurtlari 1870 yillardan ochila boshladi: 1876 yili Toshkentda, Verniyda (hozirgi Olmaotada) erlar va Xotn-qizlar gimnaziyalari. 1879 yili esa Toshkentda o'qituvchilar seminariyasi ochildi. Gimnaziyalarga ham yerli aholining bolalari qabul qilinar edi. O'qituvchilar seminariyalarida esa mahalliy aholi bolalariga 1/3 o'rin ajratilgan edi.

Turkistonda dastlab ochilgani bazi rus maktablarida o'quvchilarning 1/4 ini va undan ko'prog'ini mahalliy aholi bolalari tashkil etgan bo'lsa-da, lekin butun Turkiston o'lkasi bo'yicha hisoblaganda bunday maktablarda o'quvchi mahalliy aholi bolalari 200 tadan oshmas edi. Bularning ham ko'pi qozoq bolalari bo'lib, o'zbek va tojik bolalari juda oz edi, chunki musulmon ruhoniylari «kofirlar» maktablariga qarshi targ'ibot yurgizar edilar. Rus maktablarida, ayniqsa o'rta maktablarda o'quvchilar o'rtasida o'z ijtimoiy ahvoriga ko'ra boylar va oqsuyaklarning bolalari ko'pchilikni tashkil etar edi.

Chorizmning maktab sohasidagi siyosat ruslashtirishdan iborat bo'lsa ham, lekin rus bolalari bilan mahalliy aholi bolalarining birgalikda o'qishlari, ular o'rtasida o'zaro do'stlikni tarbiyalar edi.

Rus maktabiga o'qishga kirgan bolalar rus tilini mutlaqo bilmas edilar, natijada ancha qiyinchilik tug'ilar edi. Shuning uchun rus maktabiga kirgan, lekin rus tilini mutlaqo bilmaydigan o'quvchi rus tilida so'zlashishni o'rganib olmaguncha odatda quyi bo'limda o'qir, rus tilida so'zlashishni o'rganib olgandan keyingina yuqori bo'limga o'tkazilardi. Yuqori bo'limlarga o'quv yilining o'rtalarida ham o'tkazilar edi, chunki maktablar kichkina bo'lib, bir vaqtning o'zida mashg'ulotlar bir necha bo'limlar bilan olib borilar edi.

Rus maktablarida o'qiydigan qozoq bolalarning ko'pchiligi internatlarda yashar edilar, xudi shu internatlarda rus tili yanada tezroq va puxtaroq o'rganib olinar edi.

Yerlik aholi uchun rus-tuzem maktablarining tashkil etilishi.

Toshkentdagi gimnaziyada dastlabki yillarda, mahalliy aholining bolalarini rus tili bilan ko'proq shug'ullantrish uchun lotin tilini o'rgatishdan ozod qilinar edi. 1880 yillarning boshlariga kelib rus maktablarida o'qiydigan o'zbek va tojik bolalari uchun islom dinini o'qitish kerak, toki ota-onalari bu maktablardan qo'rqmasinlar, degan fikr tarqalgan edi. Turkiston mamurlari bu fikrning qanchalik to'g'ri ekanligini tekshirishga qaror qildilar. 1884 yil 19 dekabrda Toshkentda, «eski shahar» qismida sinab ko'rish uchun birinchi rus-tuzem maktabi ochilgan edi. 10 yillardan keyin Toshkentda bunday maktablar soni to'rttaga ko'paydi. Bu tipdagi maktablar o'lkadagi yirik shaharlar hamda qishloqlarda ham tashkil etila boshladi. O'lkada rus, rus-tuzem maktablari ilk bor XIX asrning 70 – yillarida yuzaga kelgan bo'lsa, 1904 yilga kelib ularning soni 57 taga yetdi.

Rus-tuzem maktablarida o'quvchilarga rus muallimi rus tilini hamda arifmetkani va boshqa fanlarni o'rgatar, buning uchun o'qish vaqtning yarmi ajratib qo'yilgan edi. O'qish vaqtning qolgan yarmi «Musulmon domla» ixtiyoriga berib qo'yilgan bo'lib, u eski usul maktablaridagidek bolalarga diniy darslar o'qitish bilan shug'ullanardi.

Rus-tuzem maktablarida faqat o'g'il bolalar o'qitlar edi. Ota-onalar qizlarini bunday maktablarga bermas edilar. 1903 yilda Turkiston pedagogika to'garagi, Toshkentda qizlar uchun rus-tuzem maktabi ochildi. Lekin bu maktabning faoliyat uzoqqa cho'zilmay, ikki yildan keyin yopilib qoldi.

Rus-tuzem maktablarida rus tilini o'qitish dasturi va uslubi rus bo'lmagan o'quvchilar uchun mo'ljallab tuzilar edi (bu maktablarda bazan rus bolalar ham uchrab qolaredi).

1884 yili sinash uchun ochilgan rus-tuzem maktabida (Turkiston o'qituvchilar seminariyasining rus qismida) tarbiyalanuvchilar uchun o'zbek tili kiritildi. Namangan yaqinida bir qishloqda olti yil yashagan va o'zbek tilini yaxshi o'rganib olgan V.P.Nalivkin, bu maktabda birinchi bo'lib o'zbek tilini o'qitgan edi. U sinash uchun ochilgan rus-tuzem maktabining birinchi o'qituvchisi edi. V.P.Nalivkin seminariyada 1890 yilgacha dars berdi. Dars chog'ida V.P.Nalivkin bo'lajak o'qituvchilarga faqat o'zbek tilinigina o'rgatib qolmasdan, balki ularda o'lkani o'rganishga ham havas uyg'otgan edi. Seminariyada o'qib chiqqanlar orasida rus-tuzem maktablarida ishlashga tayyor bo'lgan va bu ishni sevib qolganlar anchagina edi.

Turkistonning rus aholisi maktab ta'limi bilan yerli aholiga qaraganda ancha yaxshiroq ta'minlangan edi. Turkiston o'lkasida birinchi bo'lib rus maktabi Toshkentda 1866 yilda, Samarqandda 1870 yilda, oradan 1-2 yil o'tgach, Turkiston o'lkasining boshqa shaharlarida ham paydo bo'ldi.

Bu rus maktablarida mahalliy aholi bolalari juda kam sonni tashkil etardi. 1876 yilda Toshkentda erkaklar progimnaziyasi va qizlar progimnaziyasi ochiladi. 1894 yilda real bilim yurt ochildi. Bu o'quv yurtlarida boshqa shaharlardan kelgan o'quvchilar uchun pansion (yotoqxona) ham bor edi. Bu maktablar davlat byudjetidan ta'minlanar edi.

1879 yilda Toshkentda Turkiston muallimlar seminariyasi ochildi. Bu seminariya maktablari rus boshlang'ich sinflari uchun o'quvchilarga ona tilidan muallimlar tayyorlab berishi lozim edi. XIX asrning 80-yillari o'rtalaridan boshlab seminariya rus-tuzem maktablari uchun ham muallimlar tayyorlashga ham kirishdi. Mahalliy tilni o'rganish majburiy qilib qo'yilganligi Toshkentdagi bu seminariyaning xususiyatlaridan biri bo'ldi. Seminariyada V.P.Nalivkin o'zbek tilida dars bera boshlagan birinchi o'qituvchi bo'ldi. 1887 yilda Nalivkin tuzgan lug'at va grammatika risolasi nashr etildi. Bular tilshunoslik tarixida o'zbek tiliga doir birinchi qo'llanma bo'ldi.

Rus-tuzem maktablaridagi darsliklar sodda va ixcham ko'irinishda bo'lishiga qaramay, mahalliy millat an'analari va urf-odatlar, umuman mahalliy xalqning o'ziga xos xususiyatlaridan tamomila yiroqda edi. Buni biz quyidagi darslik va o'quv qo'llanmalarini qarab chiqish bilan ham ko'rishimiz mumkin: B.N.Nalivkinning 1885 yili nashr ettirgan "Азбука для русско-мусульманских школ о населения Туркестанского края" darsligi, M.M.Oraqulovning "Самоучитель русского языка для русско-мусульманских школ" nomli darsligi, S.M.Gromenitskiy tomonidan tuzilgan "Первая книга для чтения", "Вторая книга для чтения", "Третья книга для чтения" darsliklari va boshqalar. Ushbu darsliklarda qo'llanilgan uslublar hozirgi davrimiz uchun yetarlicha ahamiyat kasb etsa-da (V.N.Nalivkin darsligida qo'llanilgan tarjima metodi, S.M.Gromenitskiy darsligidagi rasm-ko'rgazmalardan foydalanishni birinchi o'ringa qo'yilishi va hokazo), biroq bu darsliklarda asosan rus klassiklarining asarlari ifoda etilgan edi. Jumladan: I.A.Krilovning "Лиса и виноград", "Мышь и крыса", "Две бочки", "Волк и журавль", "Ворона и лисица", "Заяц на ловле", "Крестьянин и работник", "Зеркало и обезьяна", "Стрекоза и муравей", "Мельник" va boshqa masal va she'rlari, A.S.Pushkinning "Утро-Утро", "Анчар", "Сказка о рыбаке и рыбке" kabi sherlari hamda M.YU.Lermontov, N.A.Nekrasov, K.D.Ushinskiy, L.N.Tolstoylarning bolalar bop asarlari yuqoridagi darsliklardan joy olgandi.

Albatta, o'zbek ziyolilari ham rus-tuzem maktablari uchun darsliklar yarata boshladilar. Ammo bunday darsliklar o'zbek tilida yozilgan bo'lsada, milliyligimizni to'raligicha aks eta

olmas edi. Rus–tuzem maktablari uchun yozilgan darsliklar jumlasiga Saidrasul Saidazizovning S.M.Gromenitskiy tavsiyasi bilan 1902 yilda yozgan “Ustozi avval” nomli o‘zbek tilidagi darsligi misol bo‘la oladi. Bu darslikdagi materiallar bolalarning yoshlik xususiyatlariga moslashtirilgan bo‘lib, unda tarbiyaviy holatlar ham ifoda etilgan. Bu kitobdagi ko‘p materiallar rus adiblarining bolalar bop asarlaridan tarjima qilgandir. Jumladan, darslikda L.N.Tolstoyning “Bola va otasi”, A.I.Krilovning “Tulkiva uzum”, M.Oraqulovning “Rusvatani”, M.Grimenitskiyning “Yolg‘onchi cho‘pon” kabi asarlari aynan tarjima qilingandir. Shu bilan birga S.Saidazizov o‘z darsligida o‘quvchilarni axloqiy jihatdan tarbiyalashga yordam beradigan bazi bir xalq maqollaridan ham o‘rinli foydalangan.

Turkistonda jadidchilik harakati.

Jadidlar harakat ijtmoy-tarbiyashunoslik tafakkurining alohida bir oqimi sifatda Turkistonda yashovchi xalqlar orasida shakllandi. Turkistondagi jadid (jadid so‘zi arabcha “yangi usul”, “yangilik”, demakdir) maktablarining yuzaga kelish imashhur qrim-tatar arbobi Ismoilbek Gaspirali nomi bilan bevosita bog‘liqdir.

1851 yilda tavallud topgan Ismoilbek Gaspirali ilg‘or demokratik g‘oyalarni musulmonchilikning diniy asoslari bilan birlashtirish yo‘lida qizg‘in kurash olib bordi. Turkiy xalqlarning milliy mustaqilligi uchun kurashgan Ismoilbek Gaspirali o‘z navbatida jadidchilik oqimining asoschisi sifatida dunyoga tanildi. Ko‘p yurtlarda safarda bo‘lgan Ismoilbek Gaspirali xalq taraqqiyoti birinchi navbatda maorifga bog‘liq ekanligini anglab yetib, jamiyatdagi tub o‘zgarishlarni amalga oshirishni yangi usuldagi maktab tuzishdan boshladi. Gaspirali tomonidan ochilgan yangi usuldagi maktab tez orada shuhrat qozondi. Jadid maktablarining ommaviy tus olishiga asosiy sababi.Gaspirali tomonidan 1883 yildan boshlab nashr etila boshlangan “Tarjimon” gazetasi bo‘ldi. Shu bilan birga Ismoilbek Gaspirali o‘zi tashkil maktab uchun bir qator darsliklar va o‘quv qo‘llanmalari ham yaratdi. Uning yangi usuldagi maktab hayotga bag‘ishlangan asarlari jumlasiga “Hujai Subyona”, “Qirsat turki”, “Rahbari muallimin” kabi darslik va o‘quv qo‘llanmalarini kiritisa bo‘ladi. Gaspiralining ushbu asarlari o‘quv jarayonini tashkil etish, darsliklarga qo‘yiladigan talablar, musulmon o‘quv adabiyotda qo‘llaniladigan didaktik va metodik ko‘rsatmalar bilan jadid maktablari taraqqiyotga ulkan hissa qo‘shdi.

I.Gaspirali boshqa turkiy xalqlar qatori o‘zbek millatidagi ijtmoyi fikrlar taraqqiyoti va shu jumladan, haqiqiy vatanparvar o‘zbek ziyolilari, pedagoglarining kamol topishida ham o‘chmas iz qoldirdi.

1893 yili Ismoil Gaspirali Turkistonga kelib, chor hukumat amaldorlarini va Buxoro amiri Abdulahadni musulmon maktablarini isloh qildirishga ko‘ndirmoqchi bo‘ladi.

Yangi usul maktablarining ochilishi. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvar Qori, Abdulla Avloniy, Abduqodir Shakuriylarning yangi usul maktablarini tashkil etishdagi ma‘rifatparvarlik xizmatlari

XX asrboshlarida Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg‘ona vodiysi shaharlarida o‘nlab “usuli jadid” maktablari ochildi. Uni bitirganlar orasidan Turkiston ma‘naviy-ma‘rifiy dunyosini milliy uyg‘onishiga kuchli ijobiy ta‘sir qiladigan zabardast namoyandalar yetishib chiqdi. Ularning “birinchisi”, “Turkiston jadidlarining otasi” Mahmudxo‘ja Behbudiydir. Mahmudxo‘ja Behbudiy 1875 yilning 19 yanvarida Samarqand yaqinidagi Baxshitepa qishlog‘ida ruhoniylar oilasida dunyoga keldi. Otasi Behbudxo‘ja Solixo‘ja o‘g‘li Ahmad Yassaviy avlodlaridan bo‘lib, onasi esa, asli xorazmlik bo‘lgan. Otasi 1898 yil vafot etgach, u tog‘asi, qozi Muhammad Siddiq tarbiyasida bo‘lib, undan arab, forsiy tillarini chuqur o‘rganadi. Behbudiy dastlab Samarqand, so‘ngra Buxoro madrasalarida tahsil oladi. Tinimsiz va qunt bilan

o'qib, imom-xatb, so'ngra qozi, muft darajasiga ko'tariladi. Bu mansablar shariatning yuqori maqomlari hisoblangan.

Buyuk ma'rifatparvar va mutafakkir Ismoilbek Gaspiralining 1892-1897 yillari Turkistonda bo'lishi, uning g'oyalarini yanada tez yoyilishiga sabab bo'ldi. Turkistonning eng fidoyi va vatanparvar yoshlarini xalqni milliy o'zligini anglash, milliy uyg'onish sari faoliyatlarini kuchaytrishlariga turtki bo'ldi. Mahmudxuja Behbudiy Turkistonda ushbu kurashning bayroqdori bo'ldi. Jadidchilik g'oyalarining ildiz otshi yo'lida butun umrini sarfladi. Jahonning taraqqiy qilgan davlatlaridagi texnikaviy-ilmiy va siyosiy rivojlanishini o'z ko'zi bilan ko'rmoq uchun G'arbu SHarq mamlakatlariga 1899-1900 yillar davomida safar qildi. Shu safarida Baytullohni ham ziyorat qilib keldi.

Safardan qaytib kelgach, yangi usul maktablarini ochish yo'lida g'ayrat ko'rsatadi. Shunday maktablardan birini Behbudiy Samarqandda birinchilardan bo'lib 1904 yilda o'z uyida tashkil qildi.

Mahmudxo'ja Behbudiy 1911 yilda "Padarkush" nomli drama yozdi. U bu asarida o'zining sevimli mavzusi — barchani ilm-ma'rifatli bo'lishga chaqirish, ilmsizlik balosini daf qilish g'oyasini qalamga olgan.

Mahmudxo'ja Behbudiy Turkiston yoshlarini ilm-ma'rifatli qilish to'g'risidagi g'oyalarni targ'ib qilganda, u ikki toifadagi ma'lumotlik ishilarini tayyorlashni nazarda tutadi: bir toifadagilar – diniy ma'lumotli kishilar bo'lib: ular millatning diniy murabbiylari sifatida islomning sofligini muhofaza qilishlari zarurligini, ikkinchi toifadagilar esa dunyoviy bilim egalari bo'lib, ular ijtmoiy hayotda musulmonlar manfaatlarini himoya qilishlari kerakligi to'g'risida shunday deb yozadi: "Bularning – Misrdan kelgani olimi dunyovi zamona bo'lib, din va millatmizni dunyo va oxiratda obod bo'lishimizga sabab bo'ladilar. Peterburgdagi tibbiyot, huquqiya, xikmiya, olimiya va adliya maktablarida o'qiganlarimiz tabib, muallim, ahli huquq va hokim bo'lib, davlat ishlarig'a va hukumat mansablariga aralashib, sizga naf yetkurar. Bu ilmlardan o'qib, yuqorida bayon bo'lgan podsholik mansablariga kirib, din va millat, vatan va davlatga xizmat qilmoqni shariat aslo man qilmaydi".

Behbudiy o'zining mana shu fikrlarini amalga oshirish borasidagi ko'p qirrali va sermahsul faoliyat davomida ma'rifatparvarlik va taraqqiyparvarlik g'oyalarini keng tashviq etibgina qolmasdan, balki Jomboy qishlog'ida o'qituvchilik qilib yurgan Abduqodir Shakuriyni yollab, maktab uchun o'z hovlisining tashqarisini beradi, bolalar esa tekinga o'qitladi. Ukatta o'g'li Masud bilan qizi Parvinni ham Shakuriy maktabiga o'qishga beradi. Behbudiy o'z uyida ochilgan usuli jadid maktabining butun moddiy harajatlarini o'z gardaniga oladi. "Padarkush"ning sahnaga qo'yilishidan kelgan asosiy daromadni Samarqand, Qo'qon, Namangan, Toshkent, Kattaqo'rg'on va boshqa shaharlardagi usuli jadid maktablariga hadya qildi, bu maktablar uchun o'zi "Muntaxabijo'r rofiya umumiy" ("Qisqacha umumiy jo'g'rofiya"), "Madxali jo'xrofiya umroqiy" ("Aholi jo'g'rofiyasiga kirish"), "Muxtasari jo'g'rofiya Rusiy" ("Rusiyaning qisqacha jo'g'rofiyasi"), "Kitobul aftol" ("Bolalar kitobi"), "Muxtasari tarixi islom" ("Islomning qisqacha tarixi"), "Amaliyat islom" va "Yangi hisob" darsliklarini yaratdi va o'z mablag'iga matbaa ochib, maktab uchun darslik va qo'llanmalarini tekinga bosib tarqatadi. Samarqand-dagi birinchi musulmon kutubxonasi va qiroatxonaning asosiy mablag'I ham uning kissasidan chiqqan edi.

Behbudiy maktab va ta'lim-tarbiya to'g'risida "Turkiston viloyatning gazet", "Taraqqiy", "Tujjor", "Xurshid", "Shuhrat", "Osiyo", "Turon", "Hurriyat", "Oina",

“Samarqand”, “Mehnatkashlar tovushi”, “Ulug’ Turkiston”, “Najot”, “Vaqt” va boshqa matbuot sahifalarida ko’plab maqolalar bilan chiqishlar qildi. Masalan, “Tahsil oyi”, “Ehtyoji millat”, “Samarqand usuli jadida maktabi xususida”, “Majlis imtihon”, “Tarix va jug’rofiya”, “Samarqand kitobxona va matbaa xona”. “Buxoroda usul jadida” kabi ilmiy-ommabop maqolalarida yangi usul maktablari, uning ahamiyat, o’qitish tizimi yangi ma’orif va ma’daniyatni rivojlantirish, dunyoviy fanlarning foydasi, komil insonning tarbiyasi to’g’risidagi muhim ma’rifiy fikrlarni kuzatish mumkin.

Xullas, Mahmudxo’ja Behbudiy butun ongli faoliyat davomida faqat xalq ma’nfaatlarini himoya qildi, xalqni baxtiyor etish, farzandlarini esa savodxon qilish uchun kurashdi. 1914 yilda yozilgan “Yoshlarga murojaat” maqolasida... islomiyat shunday bir dini metn va qobili taraqqiydurki, naqadar ilmi zamoniy ko’p o’qulsa, insonni(ng) dini islomg’a shuncha aqidasi mahkam bo’lur... hatto lozim bo’lganda mulkingizdi sotsangizda, o’g’lingizni(ng) zamoncha o’qumog’iga sayqilingiz...”, deb ta’kidlaydi.

Munavvarqori Abdurashidxonov Vatan va millat fidoyisi, mustamlakachilikning chorizm va sho’ro ko’rinishlarini ayovsiz fosh qiluvchi ma’rifiy, siyosiy arbob, tolmas kurashchi, jadidchilik harakatning yirik namoyandasidir. XX asr boshida milliy uyg’onishga katta xissa qo’shgan millatning ma’naviy rahnamosi bo’lgan Munavvarqori Toshkentning Shayhontohur dahasidagi Darxon maxallasida dindor ziyoli oilasida tavallud topdi. Otasi Abdurashidxon madrasada mudarris, onasi Xosiyatxon mahallaning otin oyisi bo’lgan. Munavvarqori ilk saboqni ota-onasidan, mahalla maktabidan olib savodini chiqardi. So’ngra Toshkent va Buxoro madrasalarida o’qib, o’z davrining yetuk ziyolisi bo’lib yetishdi. 1904 yildan faol ijtmoiy-siyosiy, ma’rifiy faoliyatga tortildi. Mustamlakachilarga qarshi kurashchilarning darg’asi darajasiga qo’tarildi. Jadidlar maktablari ochilishining tashabbuskori va amaliyotchisi, jadidlar matbuotga doir gazeta va jurnallar asoschisi, muharriri, jadidlar teatri targ’ibotchisi bo’lishdek og’ir vazifa Behbudiy bilan bir qatorda Munavvarqori zimmasiga ham tushdi. U mana shu xizmatlari bilan ismi-jismiga ham ohang bo’lib, millatimizning ma’rifiy kelgusi va mustaqillik yo’lini munavvar qilib ketgan zot, shuningdek zulmat uyqusidagi millatimizni milliy uyg’onishga chorlagan va bong urgan vatanparvar sifatida tariximizdan munosib o’rin oldi.

Munavvarqori ham “usuli savtya” maktabiga ixlos bilan qarab, chor hukumat Turkiston o’lkasidagi aholini qanday ma’naviy-ma’daniy uzlatda saqlayotganini va undan qutulish choralari faqat maktab ta’lim-tarbiyasidagi keskin islohotga bog’liqligini to’g’ri tushuyan holda chor hukumatning mustamlakachilik boshqaruv usuliga qarshi kurashda faollik ko’rsatdi: mana shu maqsad yo’lida Toshkentda ilg’or fikrli ziyolilar va turli guruhlardan iborat “Turon” jadidlar jamiyatni tashkil etdi, O’zi ta’kidlaganidek: “Chor hukumatni yo’qotish jadidlarning tilagida bor edi. Siyosiy vazifamiz va maqsadimiz ham shundan iborat bo’lishin yashirin emas”.

Munavvarqori Turkiston o’lkasining iqtisodiy va ma’daniy taraqqiyot yo’liga kirishida, musulmon bolalariga dunyoviy bilimlar berishning birdan-bir yo’li eng avvalo, mavjud eski maktab va madrasalarni isloh qilish, yangi ma’orif tarmoqlarini yaratishda deb tushungan holda, rus-tuzem maktablariga qarshi yangi usuldagi maktablarni ochishga ahd qiladi. U xalq orasidagi buyumparast, savdoni taraqqiy ettirmay, hunarmandchilikni rivojlantirish to’g’risida jiddiy qayg’urmay, sudxo’rlik orqali boyigan kishilarning loqaydligi, murosasizligi oqibatda yuzaga kelgan milliy porakandalilikning tag-tomiri bilan qo’porib tashlash uchun ma’orifni mutlaqo yangidan tashkil etish zarurligini anglagan holda ishga qat’iy kirishadi. Shu bois, u 1901-1904 yillarda qrimlik do’sst Rasim Kishod yordamida Toshkentda «usuli savtya» yoki yangi usuldagi jadid maktabini ochadi. U maktabni avval o’z hovlisida, keyin boshqa joylarda ochishga harakat

qiladi. Bu ishda unga tog'asining o'g'illari Hasanxo'ja va Eshonxo'ja Xoniy yaqindan yordam berishadi. Bu haqda yozuvchi Mo'minjon Muhammadjonov "Turmush urinishlari" kitobida quyidagicha hikoya qiladi: "...shayx Xovand Tahurdahalik Mirdada-xo'jaboyning mehmonxonasida maktab ochib, bir-ikkiyildan beri Abdusami qori degan bir kishi bilan bola o'qitib turmoqda bo'lg'onin aytdilar... Bolalarning o'qishlarini sinf-sinflarida yurib ko'rib chiqdim. Hozirda to'rt sinf boshlang'ich (ibtidoiy) maktab bo'lib, yaxshigina tartiblik: parta qora taxtalar, yer yuzi bo'laklarining (qit'alarining) qisqacha ham butun haritalari bor ekan.

...Bu yangi tartiblik maktablarning Toshkent shahrida joriy bo'lib ketshiga birinchi sabab Munavvarqori bo'lib, barchasining prog'rominishul tuzib bergan".

Munavvarqori... qadimchilar tomonidan «kufuruyasi» deb atalgan yangi usul maktabiga ilm-mar'ifat o'chog'i, yangi ma'naviyat, ma'naviyat maskani chor mustamlakachilari zulmi ostida milliy g'ururi, qadr-qimmat yerga urilgan xalqni milliy mustaqillik uchun kurashga hozirlaydigan targ'ibotxona sifatida qaradi. U maktabni islohot qilmay turib, odamlarning ongida o'zgarish yasab bo'lmasligini yaxshi tushunib yetgan edi. Munavvarqori ochgan yangi usul «Namuna» maktabida bir necha yuz bola o'qigan. Bu maktabda tayyorgarligi ancha jiddiy bo'lgan iste'dodli yoshlar o'qituvchilik qilishgan. Munavvarqorining o'zi esa jadid maktablari uchun yangi tovush («usuli savtya») usulida darsliklar - «Adibi avval» («Birinchi adib», 1907)) alifbosi va «Adibisoniy» («Ikkinchi adib», 1907), «Eryuzi» («Jug'rofiya»), «Havoyijon diniya» (1907) kitoblarini yozib chop ettirgan. Bular o'lkadagi jadid maktablari uchun asosiy darslik sifatida bir necha bor qayta nashr etildi.

Xullas, Munavvarqori va safdoshlari bu jamiyat orqali qashshoq va kasalmand kishilar, o'quvchilarga yordam ko'rsatish bilan cheklanmaydi, Rusiya va Turkiyadagi oliy o'quvyurtlariga talabalar yuborish bilan ham shug'ullanganlar. U millat bolalarini savodxon qilishdek bunday savob ishga faqat «Turon» jamiyat a'zolarini jalb etibgina qolmasdan, balki mahalliy boylarning ham boshini qovushtrib, ularning e'tiborini bu xayrli ishga tortadi. Munavvarqori 1922 yildan Turkiston ma'orif noziri, keyin esa Toshkentning eski shahar ma'orif bo'limi muboshiri (inspektori) bo'lib ishladi, o'sha yili 23—25 martda bo'lib o'tgan P-Umum turkiston ma'orif xodimlari qurultoyida ishtirok etib, maktab bo'limiga a'zolikka saylandi. Keyinchalik Alisher Navoiy nomli ta'lim-tarbiya bilim yurtida va turli maktablarda o'zbek tili va adabiyotidan dars berdi.

Munavvarqorining «Tug'ishganlik sevgisi» hikoyasida mardlik, insof, diyonat, mehr-oqibatlilik, «Devpechka» hikoyasida esa mehnatsevarlik, bugungi ishni ertaga qo'ymaslik, ota kasbini o'rgatish va uni e'zozlash kabi g'oyalar ilgari suriladi. «Qullikka qanday tushdi?» hikoyasida esa bolalarga xushfel, rostgo'y savodli bo'lishga, yoshlikning qadriga yetish to'g'risida pandu nasihatlar qilinadi. Zero, Munavvarqori o'z asarlarida targ'ib qilgan tarbiyashunoslikning bunday dolzarb masalalari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q, albatta.

Abduqodir Shakuriy (1875-1943) Samarqand shahri yaqinidagi Rajabamin qishlog'ida 1901-yilda yangi usuldagi maktabni tashkil qiladi. Yangi usuldagi bu maktabda arifmetka, tabiatshunoslikka bu dunyoviy fanlar o'qitlardi. Shakuriy o'zi ochgan yangi usuldagi maktabida arab tilining qoidalari va harflarni o'qitishga jiddiy e'tibor bergan holda, o'quvchilarni so'z bo'g'inlari bilan tanishtirar va shu bo'g'inlar asosida bolalar uchun tushunarli sodda so'zlarni tuzardi.

O'qishning birinchi kunidanoq so'z bo'g'inlarini Shakuriy daftarga yozdirar va ularni o'qish, yozishga o'rgatar edi. Keyin esa muallim bo'g'inlarni harflarga ajratar va bu

harflardan yangi bo'g'inlar tuzar edi. Shu tarzda bola besh-olti oy davomida o'qish va yozishga o'rgatildi. Keyin esa Shakuriyning o'zi tuzgan «Rahnomai savod» («Savodchi qarish rahbari») va uning shogirdi Ismatulla Rahmatullaev tomonidan tovush-harf uslubi asosida tuzilgan «Alifbe ta'limi» darsligi o'qitlardi.

Shakuriy 1907-yilda bolalarning yosh xususiyatga muvofiq tarzda axloq, odob va turmush qoidalaridan dastlabki ma'lumot berish maqsadida «Jomeul-hikoyat» («Hikoyalar to'plami») nomli ikkinchi kitobini tuzadi. Bu kitob boshlang'ich maktabning II, III sinflari uchun terma kitobdir. Kitobdan 48 ta kichik-kichik odob-axloq mavzusidagi hikoyalar va 15 ta she'riy asarlar o'rin olgan. Uning uchinchi o'qish kitobi «Zubdatul ashor» deb ataladi. Muallifning bu o'qish kitobini tuzishdan asosiy maqsadi o'quvchilarning olgan bilimlarini takomillashtirish va mustahkamlash bilan birga ularda she'riyatni o'rganishga havas uyg'otish va ularni (o'zbek, tojik, ozarbayjon) klassik adabiyot namunalari bilan tanishtirishdan iborat edi.

Muallim Shakuriy o'z o'quvchilari uchun yilda bir marta umumiy imtihon uyushtirar edi. Imthonda ota-onalar, yangi usul maktabining tarafdorlari hamda dushmanlari – mullalar va boylar oldida olti oy davomida o'z o'quvchilari egallagan bilimlarini namoyish qilar edi. Maktabda tashkil qilingan bu ommaviy imtihonlar «Umumiy sud» shaklini olar edi. Imtihonga odamlar to'da-to'da bo'lib kelar, qisqa muddatichida bolalarning xat-savodli bo'lishi, hisob, jo'g'rofiya va tibbiyot fanidan ma'lumotga ega bo'lganliklarini ko'rib, hamma hayratlanar edi. Natijada bu maktab tarafdorlari borgan sari ko'paya bordi.

Abduqodir Shakuriyning o'qish-o'qitish uslubidagi yangilikning ahamiyati shundaki, birinchidan, u o'sha davrda mavjud bo'lgan eski o'qitish usullari va o'qish kitoblarining hammasini rad etib, savod chiqarishni yengillashtirish maqsadida dastlab bo'g'in usuli, keyinchalik tovush-harf usullarini ko'llaydi. Bu o'qitish usulining qulayligi tufayligi o'quvchilar ko'pi bilan olti oy ichida savodli bo'lardi. Ikkinchidan, maktabda kichik yoshdagi o'g'il va qiz bolalarni birga o'qitish uslubini joriy qildi. Uchinchidan, bolalarning avvalo o'z ona tilisida o'qitishga qat'iy rioya qildi va shu bilan birga bolalarni o'zbek, tojik, arab va rus tillarini mukammal bilishlariga davat etdi. To'rtinchidan, yangi usul maktablari uchun juda sodda, tushunarli tilda darsliklar yaratib, ularni nashr etdi. Beshinchidan, Shakuriy tomonidan joriy qilingan dastlabki yangilik – Samarqand maktablariga mehnat va musiqa darslarining kiritilishi bo'ldi. U o'z o'quvchilarini qishloq xo'jaligi va bog'dorchilikka oid ishlar bilan tanishtirishdan tashqari, muqovachilik, duradgorlik va boshqa hunarlarni ham o'rgatar, bu mashg'ulotlar uchun maktab dasturidan alohida soatlar ham ajratgan edi.

2009 yilda Turkistonda darsliklar yaratishning tarixiy yo'li va didaktik asoslari yuzasidan nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan Sh.Ne'matov ham Shakuriy boy pedagogik meros qoldirganligini alohida ta'kidlab o'tadi.

Abduqodir Shakuriy 1907-yili «Jomeul-hikoyat» («Hikoyatlar to'plami») darsligini (Toshkent va Samarqandda nashr qilingan) yozdi. Darslik qayta tuzatib va to'ldirilib, 1911-yili 2-marta nashr qilindi. U boshlang'ich sinflarning 2-sinfi uchun o'qish kitobidir. G.Baubekova esa kitobni 2,3 sinflar uchun terma kitob sifatida e'tirof etadi. Biroq darslikning birinchi betda shunday deyiladi: «Bu risola boshlang'ich maktablarning 2-sinfi shogirdlarini o'qitish uchun tuzildi. Kitobni tuzishda o'zbek va tojik tilidagi kitoblardan foydalandim». U 72 betdani borat bo'lib, chiroyli xat bilan yozilgan. Kitobning birinchi qismi tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan 48 ta kichik-kichik hikoyani o'z ichiga oladi. Ikkinchi qismida esa, turli klassik yozuvchilarning

asl va tarjima asarlaridan olingan 15 ta turli she'rlaridan parchalar beriladi. U sodda, ravon, ifodali tilda yozilgan. Darslikning muhim ijobiy jihat unda berilgan materiallar boshlang'ich maktablarning 2-3-sinf o'quvchilari yoshi va saviyasiga mos keladi. Muallif darslikning ilk sahifasida yangi usul maktabidagi o'qish-o'qitish ishlari haqida bir qator qimmatli metodik maslahatlar beradi. U mumtoz yozuvchilarning asarlaridan shunday qiziqarli mavzularni tanlab olganki, bolalar ularni zo'r qiziqish va havas bilan o'qiydilar. Har bir hikoya oxirida axloq va tarbiyaga doir qisqa-qisqa xulosalar beriladi. Darslikda Firdavsiy, Nizomiy, Sadiy, Jomiy asarlaridan olingan hikoya, g'azal va masallar bilan birga, rus klassik yozuvchilarining asarlaridan tarjima qilingan hikoya va masallar mavjud. Masalan, unga Krilovning «Maymun bilan ko'zoynak», «Qarg'a va tulki» masallari, L.N.Tolstoyning «Bobo va nabira», «Ikkio'rtoq», «Pyotr Birinchi» kabi hikoyalari kiritilgan. Mazkur darslikning ta'lim-tarbiyaviy ahamiyati shundan iboratki, o'quv materiallarining barchasi axloqiy jihatdan tarbiya berishga xizmat qiladi.

Abduqodir Shakuriyning «Zubdat-ul-ashor» nomli darsligi 36 betdan iborat bo'lib, to'plam tarzida tuzilgan. To'plam mayda-mayda nastaliq xatda sahifa chet (hoshiyalari)ga she'rlar shikasta xat bilan yozilgan. Har bir sahifada 40-46 misra she'r bor. Bu to'plamda Sa'diy, Jomiy g'azallari bilan bir qatorda, o'sha zamondagi o'zbek, tojik va ozarbayjon shoirlarining asarlaridan ham namunalar keltrilgan. Ushbu to'plam 1907 yil Samarqandda yozilgan. Uning kirish qismida yuqoridagi namunalarning bilimni egallash, o'quvchilarning hozirgi zamon ma'daniyat bilan tanishtirishga yordam berishi hamda tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgani sababli to'plamga kiritilgani qayd qilinadi. «Zubdatul ashor» o'qish kitobi boshlang'ich maktabning 2-3 sinfo'quvchilari uchun yozilgan bo'lib, u bilimlarni mustahkamlash, she'riyatni o'rganishga havas uyg'otish, o'zbek, tojik, ozarbayjon klassik adabiyot namunalari bilan tanishtirishga mo'ljallangan.

Xullas, Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov va Shakuriylar xalqni tez va qisqa fursatlarda savodli qilish uchun yangi usul maktablarini tashkil etishdi. Ularning har biri o'z maktablari uchun dasturlar va dars jadvallari tuzib, darslik va o'quv qo'llanmalari yaratishdi. Ular diniy bilimlar berishdan tashqari, yozish, o'qish, hisobni o'rgatish bilan bir vaqtda, jug'rofiya, tibbiyot, fors, arab, rus tillarini o'qitishni yo'lga qo'yishdi.

Behbudiy, Munavvarqori, Shakuriylar xalq ommasining ko'proq yuqori qatlamini ziyoli qilish orqali o'z maqsadlarini amalga oshirishmoqchi bo'lgan bo'lsa, Abdulla Avloniy esa «ilm-ma'rifat shunday bir vositaki, uning yordamida butun bir ijtimoiy tuzumni yaxshi tomonga o'zgartrish mumkin, lekin buning uchun ma'rifat ishlarida, hammaning manfaatlarini birga qo'shish kerak», degan barcha davrlar uchun dolzarb fikrni ilgari surishdi va ana shuni xisobga olib maktablar tashkil etishdi.

Abdulla Avloniy (1878-1934) «Tarjimai holi»da yozadi: «1900 yilda uylanib, oila boshlig'i bo'lib qoldim. Shu yilda otam o'lib, o'gay onam bilan bir ukam meni qaramog'imda menga boqim bo'lib qoldi. Bu vaqtda butun oilani boqmoq uchun qishkunlarida ham ishlamoqqa to'g'ri kelganligidan quvvai muhofazam o'rta darajada bo'lg'on holda madrasani tashlab chiqib ketuvga to'g'ri keldi. Shu choqlarda o'zim mehnat ichida yashag'onlig'imdan boylarga va mullalarga qarshi she'rlar yoza boshladim. Madrasadan chiqib ketsam ham ma'orif ishlaridan chiqib ketmadim. Turli gazetalar o'qishga tushdim. Shul zamonlarda Rusiyaning turli shaharlarida chiqqan matbuot – gazeta va jurnallar bilan tanishib, o'qib, ma'lumotimni orttira bordim. «Tarjimon» gazetasini o'qib, zamondan xabardor bo'ldim. Shul zamonda yerli xalqlar orasida eskilik — yangilik («jadid-qadim») janjali boshlandi. Gazet o'quvchilari

mullalarni «jadidchi» nomi bilan atar edilar. Men ham shul jadidchilar qatoriga kirdim. 1904 yildan jadidchilar to' dasida ishlay boshladim. «Jadid maktabi» ochib, o' qituvchilik ham qildim... Mulla va boylarg'a qarashli eski turmush bilan qat'iy suratda kurasha boshladuk. O'z o'ramizdan mullalarga qarshi uyushmamiz hamvujudga chiqdi...».

Abdulla Avloniy nashr etgan ro'znomalar ilg'or fikrlar targ'ibotchisi bo'lgani uchun ham uning faoliyat chorizm hukumat tomonidan tez-tez taqiqlanar edi. Shundan so'ngu ilg'or g'oyalarni ma'rifat o'chog'i – maktab orqali xalqqa tarqatishga qaror qiladi va 1903 yilda Toshkentning Mirobod mahallasida yangi usulda maktab ochadi. Abdulla Avloniy o'zi ochgan maktabda kambag'allarning farzandlarini, yetim-yesirlarni o'qitdi.

Abdulla Avloniyning Mirobodda katta qiyinchiliklar bilan ochgan yangi usuldagi maktabning dovrug'i Yusuf Tohiriy xotiranomasida yozganidek, butun Toshkentga tarqaldi. Lekin u ko'p o'tmay yopildi.

Bu haqda Abdulla Avloniy shunday yozgan edi: «Maktabimda yer, odamlar, tog'-toshlar, daryo, osmon haqida suhbatlar o'tkazmoqqa harakat qilganimni Mirobod johil kishilari bilishib, meni kofir bo'lding, deb maktabimni yopdilar». Biroq Abdulla Avloniy o'z g'oyasi va e'tiqodi yo'lida bu muvaffaqiyatsizlikdan va ilm-ma'rifatga qarshi bo'lgan jaholatparastlardan, chorizm hukumatning millatchiltsk siyosat oldinga surgan har qanday to'siqlardan qo'rqmadi. Shundan so'ng u 1909 yilda kambag'al va yetm-yesirlarga yordam berguvchi «Jamiyat xayriya» jamg'armasini tashkil etadi va unga olti oy raislik qiladi. Shu yili Toshkentning Degrez mahallasida ikki sinfdan iborat maktab ochdi. «Maktabda bolalarga jo'g'rofiya, tarix, hisob, handasa, hikmat (fizika) kabifanlar bilan birga ona tili va adabiyot fanlaridan bilim beradi». Yetim-yesir bolalarni kiyim-bosh, qalam-daftar bilan ta'minlash uchun bo'sh vaqtlarida duradgorlik va suvoqchilik qiladi, pechka tuzatuvchi usta bo'lib pul topadi.

Abdulla Avloniy biz yuqorida ta'kidlab o'tgan fikr, ya'ni barchani birdek ma'rifatli qilish g'oyasini ham nazariy, ham amaliy jihatdan isbotlab berishgan. Amaliy tarafdan o'zlari yangi usul maktabi ochib, kambag'allarning bolalarini o'qishga jalb etishgan bo'lsa, nazariy jihatdan esa, yozgan darslik va qo'llanmalarida bayon etib berishdi. Jumladan, Abdulla Avloniy «Turkiy guliston yoxud axloq» asarida tarbiya xususida gapirib, shunday misralarni keltiradi:

«Temirchining bolasi tarbiya topsa, bo'lur olim,
Buzilsa xulqi, Luqmon o'g'li bo'lsa, bo'lg'usi zolim.
Yomonlarga qo'shildi Nuhning o'g'li, bo'ldi beimon,
Yururdi kahfit xo'blarila bo'ldi inson.»

Bunday yorqin fikr «kambagal kishilarning bolalari aqliy jihatdan qoloq, ular jadid maktablarida o'qishga noloyiq» deguvchilar uchun kuchli zarba bo'ldi.

Abdulla Avloniyning tashkil etgan maktabi, yozgan darslik va qo'llanmalari pedagogika talablariga to'la javob bera olishi bilan ham diqqatga sazovordir. Bu fikr ulardan oldin tashkil etilgan jadid maktablari, yozilgan darsliklar va qo'llanmalar bunday talablarga javob bera olmaydi, degan xulosani bermaydi. Lekin yangi usul maktablarini tahlil qilish davomida bir jihatga amin bo'ldikki, Abdulla Avloniy va Hamza yozgan darsliklar va o'quv qo'llanmalari bolalarning yoshi, bilim darajasi, qabul qilish va tahlil qila olish, muammoga to'g'ri yechim topa olish imkoniyatlarini hisobga olgan holda tuzilgan. Masalan, Avloniyning tovush metodikasiga asoslangan «Birinchi muallim» darsligi «alifbo» hisoblansa, ya'ni birinchi sinf o'quvchilari uchun mo'ljallangan bo'lsa, «Ikkinchi

muallim» darsligi (alifbodan so'ng o'qimak uchun) «xrestomatya» edi. 1913 yili yozilgan «Turkiy guliston yoxud axloq» esa yuqori sinf o'quvchilari uchun zaruriy qo'llanma bo'lib xizmat qildi. Darslik va qo'llanmalarni bu tartibda yozish pedagogikamiz tarixida o'ziga xos yangilik edi.

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib Abdulla Avloniyning darslik va o'quv qo'llanmalari yaratish faoliyatiga quyidagicha izoh berish mumkin:

Abdulla Avloniy tor, foydasiz, yodaki bilim, sust ravishda o'zlashtiriladigan ta'limga nafrat bilan qarab, kitobni bilim va fikrga boy manba deb, uni kishi hayotning oynasi deya baholadilar. Ularning fikricha va haqiqatan ham, hamma ish kitobda aniq va to'g'ri beriladi, u nafaqat xotirani, balki aqlni ishlatishga da'vat etadi.

Avloniy mavjud-kitoblar ko'p jihatlari bilan talabga javob bermagan, chunki ularda bolalarning yoshlik xususiyatlari, qiziqishlari hamda boshqa tilda tushuntirganda kam tushunchaga ega bo'lishi hisobga olinmagan.

U hisoblaydiki, darslik va o'quv qo'llanmalari badiiy jihatdan yuksak, tarbiyaviy ahamiyat mukammal, bolalarni o'qishga qiziqтира va kitobni sevishta o'rgata oladigan darajada bo'lishi kerak.

Shunisi tahsinga sazovorki, Avloniyning barcha darsliklari kimki savodli bo'lishi xoxlasa, o'zi mustaqil o'qib o'rganishi mumkin bo'lgan darajada tuzilgan edi. Ular kitoblardagi matnlarni tushunarli bo'lishi uchun xalq maqollaridan, hikoyalarning ta'sirchanligini oshirish maqsadida matal va qochiriqlardan hamda katta ijtimoiylikka ega bo'lgan fikrlardan foydalanishgan. Eng muhimi, yuqorida ta'kidlaganimizdek, bu darsliklarning hammasi pedagogika va bolalar psixologiyasi talablariga muvofiq yozilgan.

Abdulla Avloniyning pedagogik faoliyatda yana bir jihat ko'zga tashlanadiki, bu ham bo'lsa, darslarni butun sinfdagi o'quvchilarning qabul qilish, anglab yetish, o'zlashtirib olish qobiliyatlarini hisobga olgan holda tashkil etishning yo'lga qo'yilishidir. Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori, Shakuriylarning maktablarida bu jihatlarga bir qadar e'tibor berilgan bo'lsa ham, lekin hali boshlang'ich maktabdayoq bolalarga tibbiyot, tarix, jo'g'rofiya va boshqa fanlarni o'qitishi bolalarni ham ruhan, ham manan toliqtirib qo'yardi. Ana shu tomonlarini sinchkovlik bilan kuzatib to'g'ri baholay olgan Avloniy fanlarni o'qitishdan oldin o'quvchilarga borliqdagi, atrofimizni o'rab turgan tabiat hodisalari haqida tasavvur hosil qilish kerakligiga ham jiddiy e'tibor berishadi. Masalan, Avloniy bir chamanzorni misol qilib ko'rsatib, unda bir xil rangdagi gullar ochilib turganini, unga bir qarashda ko'z quvnashini, bir oz vaqt o'tgach kishi zerika boshlashini, keyin-keyin esa, umuman, qaragisi kelmay qolishini aytib, bolalarni faqat bir narsani o'qitish bilan zeriktirib qo'ymaslikni, ular bilan yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda suhbatlar o'tkazishni maqul ko'radi va o'zi ham shunday usullarni qo'llab darslar olib boradi.

Avloniy maktabining yana bir muvaffaqiyat – ularda aqliy, jismoniy, estetik, axloqiy va mehnat tarbiyasining birgalikda olib borilganidir. Bu esa, shubhasiz, xuddishu davrda mamlakatdagi mavjud bulardan oldingi maktablar uchun yangilik edi. Ularda hamma o'qitish ishlari insonparvarlik tamoyili asosida tashkil etilgan.

Abdulla Avloniyning maktabida asosiy e'tibor estetik tarbiyaga berilgandi. O'qish jarayonida bolalar nafaqat tabiat va san'atga nisbatan hurmatda o'sishi, balki insonlar bilan aloqada ham, xuddi shunday ruxda tarbiyalanishi lozim. Bolalar musiqa san'atni,

raqsga tushishni, ashula aytishni, xalq qo'shiqlarini, adabiy to'plamlarni o'rganishgan.

Xullas, Abdulla Avloniy o'zbek xalqiga ta'lim berishni jonajon va sevimli ish deb bildilar: ona tlidagi boshlang'ich maktablar tashkil etishdi, darsliklar tuzishdi va savodxonlikni kambag'al bolalari orasida faol yoyilishiga munosib hissa qo'shishdi. Ularning pedagogik faoliyat pedagogikamiz tarixida tub burilish yasab, respublikamizdagi qator maktablarning tashkil etilishi va taraqqiyot uchun asosiy omil bo'lib xizmat qildi.